

ANDREJ ŽMEGAË

Institut za povijest umjetnosti
HR - 10000 Zagreb, Ul. grada Vukovara 68

Pregledni znanstveni elanak
UDK 712.253 (497.5 Zagreb/Maksimir) „17/18”

Tehniêke znanosti
Arhitektura i urbanizam
2.01.05. - Vrtna i pejzazna arhitektura
2.01.04 - Razvoj arhitekture i urbanizma
i obnova graditeljskog naslijeða

Humanistiêke znanosti
Znanost o umjetnosti
6.05.01. - Povijest umjetnosti
Elanak primljen / prihvaæen: 30. 12. 2002. / 28. 05. 2003.

Institute of Art History
HR - 10000 Zagreb, Ul. grada Vukovara 68

Subject Review
UDC 712.253 (497.5 Zagreb/Maksimir) „17/18”

Technical Sciences
Architecture and Urban Planning
2.01.05. - Landscape Architecture and Landscape Design
2.01.04 - Development of Architecture and Urban Planning
and Restoration of the Built Heritage

Humanities
Science of Art
6.05.01. - Art History
Article Received / Accepted: 30. 12. 2002. / 28. 05. 2003.

Vrhovæev i Haulikov Maksimir

Maksimir Park Planned by Vrhovac and Haulik

francuski barokni perivoj
Maksimir
pejzazni perivoj
Zagreb

French Baroque park
Maksimir
landscape park
Zagreb

U tekstu je analizirana Vrhovæeva koncepcija perivoja (1787.), s polaziætem u podacima koje iznosi Haulik u svom albumu *Park Jurjavës* (1853.). Sudeæi prema tim navodima, perivoj je u tlocrtnom smislu imao francuska barokna obiljezja, no autor ukazuje i na vrlo prisutnu romantiænu komponentu izraæenu u smještaju središta zvjezdaste kompozicije na povisen i nepravilno oblikovan teren te u planiranom smještaju neke graðevine u to središte. Smatra se da je stanovit odraz Vrhovæeve radijalne kompozicije bilo moguæe oðediti i u Haulikovo doba (karte iz 1846. i 1853. godine), i to u „lepezastom” rasporedu sjeverno od vidikovca. Jedina tri poznata i donekle saæuvana elementa Vrhovæeva perivoja (središte zvjezdaste kompozicije, prilazna aleja, ulaz) interpretirana su s obzirom na kasniju transformaciju, odnosno s obzirom na djelomiæno nove uloge koje su im pripale u Haulikovoj koncepciji perivoja.

This paper presents the concept of the park designed by Vrhovac (1787) and based on data found in the Haulik’s album *Park Jurjavës* (1853). According to this source material, the park had French Baroque features in plan with a noticeable romantic component evident in the placement of a star-shaped composition on raised and irregularly shaped ground with a centrally placed building. It is considered that a trace of the Vrhovac’s radial composition might have been found in the Haulik’s period as well (maps from 1846 and 1853), particularly in the fan-shaped layout north of the *Vidikovac* building. The only known and to some extent preserved elements of the Vrhovac’s park are the center of the star-shaped composition, the access alley and the entrance. They are analyzed with regard to subsequent transformation, that is, the roles they were assigned in the Haulik’s concept of the park.

Za nastanak i oblikovanje maksimirskog perivoja najzaslužnija su dvojica zagrebačkih biskupa, Maksimilijan Vrhovac i Juraj Haulik. Radovi što ih je potakao Vrhovac ubrzo su bili prekinuti, da bi nakon nekoliko desetljeća Haulik novim velikim radovima preuredio i dovršio perivoj. Dok o njegovu udjelu svjedoči čitav niz slikovnih i pisanih dokumenata te do danas očuvane parkirne strukture i građevine, podaci o Vrhovčevoj početnoj zamisli vrlo su oskudni. No i ti podaci upućuju na neobično zanimljivu kompoziciju koja svakako zaslužuje našu pozornost.

Maksimilijan Vrhovac (biskup 1787.-1827.) počeo je uređivati novi veliki perivoj nakon 1787. godine. Smještaj mu je odredio u prostoru pretežito pokrivenom hrastovom šumom, omeđenom s juga današnjom Maksimirskom cestom, sa zapada putom prema Remetama (Bukovačka cesta), a s istoka putom što je vodio kraj postojećega biskupskog majura (danas Fakultetsko dobro). U upoznavanju Vrhovčeva perivoja moramo se osloniti na jedini njegov opis, sadržan u navodima objavljenim šezdesetak godina poslije u albumu *Park Jurjavés*.¹ Riječ je o djelu što ga je objavio Juraj Haulik (biskup od 1837., nadbiskup 1853.-1869.), koncipiravši ga kao raskošno opremljen vodič za svoj perivoj. Tekstualni dio albuma nepotpisan je, no svakako je nastao pod izravnim Haulikovim nadzorom, vjerojatno i njegovim perom. „Već Maksimilijan Vrhovac – imenovan 1787. godine zagrebačkim biskupom – odlučio je rešenu šumu, za-

jedno sa susjednim oranicama i livadama, pretvoriti u velik perivoj. Plan iz prvih godina njegova biskupovanja pokazuje da je perivoj bio projektiran u francuskom stilu, s mnogo skupih građevina; također je taj gospodin biskup dao na jedan veći brezuljak u dubini šume – gdje sada stoji kiosk – dopremiti mnogo građevnog materijala (...) posao je prekinut (...) te je u sumi bilo načinjeno tek deset uskih lovačkih prosjeka, što su zrakasto polazile s rešenog brezuljka...”. Riječ je o iznimno dragocjenim podacima jer tvore jedini temelj za poznavanje Vrhovčeve zamisli. Kako zasad nema drugih izvora, ne možemo utvrditi vjerodostojnost tih navoda, no držimo da u nju ne bi trebalo sumnjati; u doba, naime, kada je Haulik pisao tekst, postoji još živa predaja, pa vjerojatno i sjećanje nekih ljudi na Vrhovčevu uređivanje perivoja. Usto, tekst jasno pokazuje da je Haulik poznavao Vrhovčev plan (tlocrt) perivoja, stovise da ga je imao pred sobom pišući predgovor svoga albuma. Jači subjektivni ton ima možda tek navod o skupim građevinama što ih je predviđao Vrhovac, s implicitnom porukom o njihovoj neprimjerenosti takvom perivoju. Uostalom, o sličnim prigovorima, usmjerenima i vlastitom, novom perivoju, razmišljao je Haulik očigledno kad je na kraju svoga teksta unaprijed odgovorio mogućim primjedbama na račun veličine i raskošnosti takvoga pothvata.²

Prihvatimo li citirani Haulikov navod kao vjerodostojan, možemo pretpostaviti da je Vrhovčevih deset prosjeka³ tvorilo pravilno organiziranu „zvijezdu”. To bi značilo da je svaki od krakova imao jednak otklon prema susjednim krakovima, naime 36°. Pomisao na pravilnost u tome smislu najprihvatljivija je jer su motivi zvijezde u drugim, usporednim perivojima najčešće bili posve pravilno izvedeni. Osobito to vrijedi za slučajeve kada je zvijezda rezultat jednokratnog zahvata, bez naknadnoga preinačavanja. Motiv zvijezde genetski valja shvatiti kao krizanje nekoliko staza u istoj točki, što znači da svaki krak ima i svoj nastavak preko središta. Najuočljivije zvijezde u perivojima stvorene su krizanjem četiriju staza pa stoga imaju osam krakova. Za Vrhovčev perivoj valja pretpostaviti da je jedini krak zvijezde očuvan u današnjoj glavnoj aleji što se pruža od ulaza prema Vidikovcu. Da nju Haulik nije bio već zatekao, zasigurno ne bi trasirao posve ravnu aleju kroz svoj „engleski” perivoj. Očuvanje, dakle, jedne prosjeke u inače napuštenom i možda zapuštenom Vrhovčevu perivoju može se objasniti potrebom da se zadrži (kolni) put šumom do biskupskoga majura na sjeveroistočnom rubu perivoja. Da je

1 *** 1853: 1.

2 *** 1853: 10.

3 Haulik govori o „lovačkim prosjekama”, premda je riječ o opisu perivoja. Može se pretpostaviti da je Vrhovčevu strukturu zbog sličnosti skraćeno usporedio s lovačkim prosjekama.

taj put postojao, svjedoèi zapis iz dnevnika iz 1809. godine u kojemu Vrhovac navodi kako se vozio na majur kroz šumu Maksimir.⁴

Pođemo li od pretpostavke da je Vrhovèeva deseterokraka zvijezda bila oblikovana pravilno i identificiramo li jedan od njezinih krakova (prosjeka) s glavnom alejom, dobivamo smjerove i ostalih prosjeka. To je vjerojatna situacija, premda se ne može posve zanemariti mogućnost da otkloni među prosjekama nisu morali biti jednaki, jer i takvih se sluèajeva može naæi u tlocrtima velikih stranih perivoja. Tako su ponegdje neke od staza približene u „skupine“, ili pak pojedina staza nema svoj nastavak na drugoj strani. U Vrhovèevu je perivoju eventualni otklon od pravilnosti mogao, recimo, biti potaknut reljefnom raznolikosæu uokolo brezuljka odabranog za središte kompozicije. Tragajuæi za rasporedom Vrhovèevih prosjeka, pa i za njihovim tragovima, osim na Haulikove navode valja obratiti pozornost još na dva prvorazredna izvora: na tlocrt perivoja što ga je izradio barun Zornberg 1846. godine⁵ i na tlocrt priložen spomenutom albumu *Park Jurjavés* (1853.). Prva je karta precizna snimka perivoja u trenutku kad je bila dovršena glavina zahvata što ih je bio zamislio Haulik. Drugospomenuti tlocrt, naèinjen ispravljanjem i dopunjavanjem prethodnoga, bilježi neke manje promjene što su se zbile u razmaku od sedam godina.⁶ Unatoè preciznosti tih planova, određene pojedinosti u njima nije lako povezivati i tumaèiti jer su prikazane razlièitim naèinima, razlièitim „kodovima“, kao što je to sluèaj s vegetacijom. Kad je pak rijeè o stazama, u podruèju sjeverno uz Vidikovac vidimo međusobno jednak raspored, a on je oèuvan i do današnjega dana. Pogledamo li pomno, opažamo da ondje èetiri staze leže približno radialno u odnosu na kružni prostor oko Vidikovca. Dvije među njima rubne su staze livade prema Švicarskoj kuæi, a prema istoku još su dvije slièene staze. S obzirom na njihov radialni raspored, pa i razmjerno ravan poèetni potez, nameæe se pitanje nemaju li te staze neku vezu s nekadašnjim Vrhovèevim prosjekama. Rekli bismo i ovdje, slièeno kao u sluèaju glavne aleje, da Haulik vjerojatno ne bi tako trasirao staze u svojem pejsažnom perivoju da

nije bio veæ zatekao neke starije strukture. Rijeè je dakle i o tome koliko su Vrhovèeve prosjeke, pod pretpostavkom da su posve napuštene nakon prekida rada na perivoju oko 1794. godine, mogle zarasti do Haulikova doba i njegovih radova nakon 1838. godine. Drzimo da se spomenute staze ne mogu identificirati s Vrhovèevim prosjekama, a još manje s pomoæu njihova položaja odrediti smjerove i ostalih nekadašnjih prosjeka, no rekli bismo da se u njihovu „lepezastom“ rasporedu odražava poèetna Vrhovèeva kompozicija. Èini se paradoksalnim, ali taj radialni raspored još se bolje može uoèiti na kasnijem prikazu, onome iz 1853. godine. Uzmemo li, naime, oba tlocrta kao vjerodostojna, možemo zakljuèiti da je Haulik u meðuvremenu proveo neke promjene u vegetaciji uokolo Vidikovca – ponegdje uklanjajuæi veæ skupine stabala, a drugdje sadeæi ih. Tako je veæ prije navedeno uklanjanje stabala zapadno od Vidikovca i time proširenje zapadne livade, ali pojavila se i nova skupina stabala oko èetvrte, najistoènije među spomenutim stazama.⁷ S obje strane te skupine ostali su slobodni prostori što takoðer podsjeæaju na radialno postavljene prosjeke, a istoèniji među njima približno tvori nastavak glavne aleje s druge strane središta kompozicije. Možemo reæi kako prikaz iz 1853. godine sugerira da je Haulik – sluèajno ili ne – obnovio neke dijelove nekadašnje Vrhovèeve kompozicije. Pogledamo li okolis Vidikovca u cjelini, cijela sjeverna polovica doima se kao da se temelji na radialnoj kompoziciji, bez obzira na to što je rijeè o izmjeni posumljenih i slobodnih dijelova. Dakako, s južne su strane radialni elementi bili ponisteni, odnosno nisu više bili prepoznatljiviji – s iznimkom glavne aleje.

Zanimljiv element Zornbergove snimke iz 1846. godine jesu vizurni pravci kojima su naznaèene posebno vrijedne vizure. Takvih je vizura s Vidikovca devet, a još su oznaèene dvije sa staze što prolazi Velikom livadom.⁸ Spomenuti pravci nisu nužno morali znaèiti veæ naèinjene prosjeke kroz šumu. Štoviše, èini se da ih valja shvatiti tek kao program za buduæe prorjeðivanje šume kako bi se otvorili pogledi na željena mjesta u perivoju ili izvan njega. Jasno je da ubilježeni pravci – osim, dakako, one vizure što ide glavnom alejom – nemaju nikakve veze s nekadašnjim Vrhovèevim prosjekama jer su pretežito usmjereni prema novopodignutim Haulikovim graðevinama.

Haulik tvrdi u citiranome navodu iz *Parka Jurjavés* da je Vrhovac zamislio perivoj u francuskom stilu. Do takve je ocjene došao nesumnjivo imajuæi na umu geometrijski pravilan oblik Vrhovèeve zvijezde s radialno postavljenim ravnim stazama, u njegovim oèima nespojivim s naèelima pejsažnog perivoja. I doista, takve pravocrtne oblike ne susreæemo u pejsažnom, engleskom perivoju, osim ponegdje u sluèajevima kada je perivoj nastao preu-

Sl. 1. Pogled s ulaza na glavnu aleju
Fig. 1 Main alley, view from the entrance

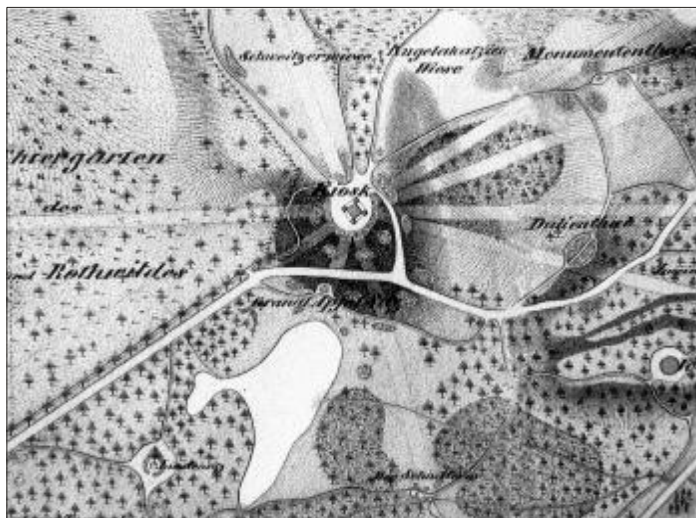
4 Vrhovac, 1987: 467.

5 „Situations Plan des durch Seine Excellenz den Herrn Agramer Bischof Georg von Haulik de Váralya nächst Agram angelegten Parkes Jurjavés“; Nacionalna i sveuèilišna knjižnica, Zagreb, Kartografska zbirka, XI-SK-J-191.

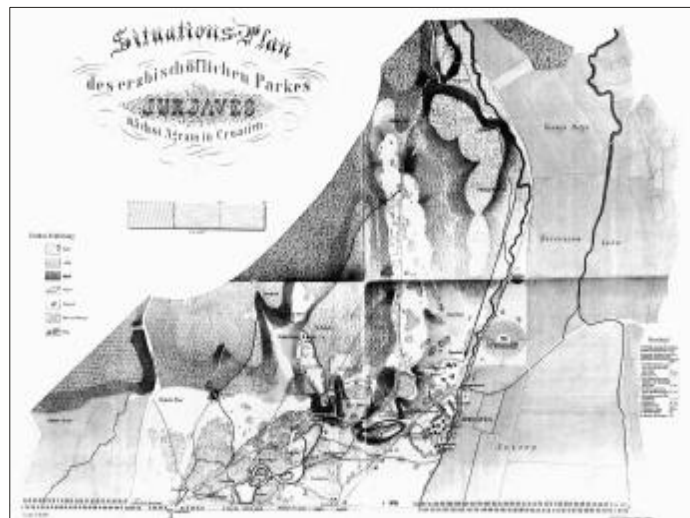
6 Među njima spomenimo premještanje „zvjerinjaka“ s prostora zapadno od Vidikovca u Švicarsku dolinu, potom proširenje zapadne livade i ureðenje novih staza u tom prostoru sjeverno od glavne aleje. Neke pak pojedinosti u perivoju oznaèene su na dva tlocrta razlièitim nazivima.

7 Tu skupinu Haulik toèno opisuje u svojoj treæoj setnji (*** 1853: 8).

8 O tim pravcima i moguæoj Vrhovèevoj koncepciji perivoja vidjeti: S. Jurkoviæ, Studija parkovne kompozicije, u: Marusevski, Jurkoviæ, 1992.

Sl. 2. Tlocrt predjela oko Vidikovca, detalj Zornbergova plana iz 1846. godine
Fig. 2 Area around the Vidikovac building, plan; detail from the Zornberg's plan from 1846.

Sl. 3. Tlocrt Maksimira iz albuma Park Jurjavés, 1853.
Fig. 3 Park Maksimir (plan) from the album Jurjavés, 1853.

ređenjem starije geometrijske strukture. A Vrhovac zasniva posve nov perivoj, pri čemu je neobično da se služi oblicima francuske tradicije koji u ono doba, potkraj 18. stoljeća, posvuda već ustupaju mjesto novim, „engleskim” shvaćanjima.⁹ Ima, međutim, više razloga da nam se takav Vrhovčev odabir čini neočekivanim, pa i iznenađujućim. Poznato je da je Vrhovac bio pristasa prosvjetiteljskih ideja i težnji, te ga je kao takvoga Josip II. imenovao biskupom, i to u dobi od samo 35 godina. Povrh toga, potvrđena je njegova pripadnost slobodnom zidarstvu jer je nedavno pronađen popis članova zagrebačke lože s njegovim imenom.¹⁰ Već samo Vrhovčevu slobodno zidarstvo, odnosno bliskost idejama i krugovima prosvjetiteljski nastrojenih osoba, bila bi pozadina pa i poticaj stvaranju pejzazno koncipiranoga perivoja. Naime, takve su perivoje ponajviše podizali upravo slobodni zidari, iskazujući svojim „slobodnim” oblicima otpor prema represivnosti autoritarnog režima, prostorno izrazenoga u starom, francuskom tipu perivoja. Premda su izvori postanka pejzaznoga perivoja zasigurno višestruki, ova politička komponenta općenito je isticana kao jedna od bitnih. Stoga, po onome što znamo o Vrhovčevoj kulturnoj i svjetonazorskoj pripadnosti, pejzazni je perivoj mogao biti posve logičan koncept i u početku uređivanja Maksimira.

Postupno su slobodnozidarske lože bile stavljene pod državni nadzor, da bi 1794. godine, kao i sva tajna društva, bile zabranjene.¹¹ U to je doba i Vrhovac bio osumnjičen za sudionništvo u jednoj protudržavnoj uroti, da bi s time u vezu bilo dovođeno i njegovo uređivanje novoga velikog perivoja kraj Zagreba; o tome izravno govori Haulik u predgovoru svoga albuma.¹² Vrhovac je na posljetku bio oslobođen optužbe, no, očigledno, zbog neugodne afere nije više nastavio radove u Maksimiru. Na ovome mjestu spomenut ćemo kako su u

sklopu istrage Vrhovčevi protivnici teretili biskupa da je podigao „raskosan i skup vrt”.¹³ Ta je ocjena zasigurno pretjerana, jer s druge strane stoji činjenica da Vrhovac u svojem dnevniku (1801.-1825.) ponajviše spominje Maksimir kao šumu, a ne kao perivoj.¹⁴ Vjerojatno radovi, koji su prekinuti 1794. godine, nisu bili odviše odmakli, a onome što je bilo načinjeno - nije poslije više posvećivana posebna pozornost.

Pretpostavke za stvaranje pejzaznoga perivoja davala je i struena literatura, kojom se, kako znamo, Vrhovac u ono doba služio. Bio je, naime, nabavio poznato i cijenjeno Hirschfeldovo djelo *Theorie der Gartenkunst*,¹⁵ u prvom svesku kojega autor iznosi svoja glavna polazišta: odbacuje stari, francuski ukus („lazna simetrična manira”),¹⁶ dajući apsolutnu prednost no-

9 O nastanku pejzaznog perivoja u Engleskoj: Lang, 1974; u njemačkim zemljama nov se način oblikovanja perivoja pojavljuje negdje poslije 1770. godine: Goecke, 2001: 70. Isto vrijedi za Austriju (Hajós, 1989: 58), kao i za Mađarsku (Zádor, 1974: 83; Zádor, 1990: 41).

10 Rijječ je, doduse, o vremenu dok jos nije bio biskup, a za razdoblje poslije 1787. godine nema dokumenata o njegovoj eventualnoj pripadnosti takvoj organizaciji: Kolanović, 1981: 19.

11 Kolanović, 1981: 11.

12 „Uto su sumnjičenja o spomenutoj namjeri biskupa Vrhovca stigla do najvišeg prijestolja, posao je prekinut”...*** 1853: 1.

13 Jurčić, 1994: 46.

14 Moramo ovdje ispraviti tvrdnju S. Lachnera kako se nigdje u Vrhovčevu dnevniku ne spominje maksimirski perivoj (Lachner, 1943: 230-232). No, dana 13. ožujka 1808. godine Vrhovac zapisuje da je boravio u perivoju, vrtu (hortus) u Maksimiru; Vrhovac, 1987: 306-307. Lachner, koji je navodno pregledao „točeno cio Dnevnik”, preskače bas to mjesto, a navodi ona gdje se Maksimir spominje kao suma.

15 Hirschfeld, 1779-1785. Prvo je njemačko teorijsko djelo o novom načinu oblikovanja perivoja: J. G. Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, Leipzig 1771.-1774. (** 1991: 301).

16 Hirschfeld, 1779-1785: XIII.

vom, engleskom perivoju. Protivi se prikazivanju perivoja tlocrtom („mrtvi tlorisi“),¹⁷ pa tako u cijelom bogato ilustriranom djelu neæemo naæi nijedan tlocrt perivoja; drzi da je primjerenije o perivojima informirati onako kako ih doživljavamo - pogledom. Premda pobornik engleskoga perivoja, smatra da ga Nijemci ne bi trebali slijepo preuzimati, veæ pronæi svoj, vlastiti stil.¹⁸ Hirschfeldovo djelo prouæavao je i Vrhoveev tajnik i upravitelj njegove tiskare Schwerd ling, pa je objavio i svoju knjizicu da mu bude, kako sam kaæe, pri ruci umjesto omašnog i nespretnog Hirschfeldova djela.¹⁹ Schwerd ling je knjigu naslovio *Wald-Scenen und Natur-Schönheiten*, sastavivši je od izvadaka iz Hirschfelda i nekih vlastitih opisa i razmišljanja. U prvom dijelu („Šumski prizori“) biljeæi svoj posjet jednom perivoju izrazito pej-saznog ugoðaja (slapovi, potoci, peæine, „hramovi“, ruševina burga, vijugavi putovi, svijetli proplanci i tamne udoline), da bi u drugome

(„Prirodne ljepote“) odabrao iz Hirschfelda ponovno opise uzbudljivih, romantiènih pej-saæa. Rijeæ je o krajolicima iz Engleske i Svicarske, pa i drugima kojima je zajedniæka brza promjena prizora, izmjena svjetla i sjene te èesto prisutne atrakcije poput vodopada. Oèito je Schwerd lingov ukus bio vezan za prirodne, neoèekivane prizore, što znaèi i za nova naæela oblikovanja pej-saznih perivoja. Vazno je podsjetiti da autor svoju knjizicu posveæuje Vrhovcu, a ne treba sumnjati da je pritom nastojao uskladiti njezin duh s biskupovim afinitetima.²⁰

U doba radova u Maksimiru Vrhovac je bio obavijesten o novim naèelima pej-saznoga koncipiranja perivoja, i to ne samo iz stranih struènih radova, jer su se takvi perivoji veæ pojavili i u Hrvatskoj. Zabiljeæeno je tako da je velik, gotovo raskošan perivoj pej-saznih obiljeæja 1796. godine postojao u Paukovcu, na posjedu grofa Niczkyja, takoðer pripadnika slobodnoga zidarstva.²¹ Napokon, valja podsjetiti i na vrt sto ga je sam Vrhovac uredio u Vlaškoj ulici. Prema Kuniaæu, taj je vrt nastao oko 1789. godine,²² dakle istodobno s Maksimirom. Bio je to prostrani vrt odnosno perivoj, sto se prema jugu prostirao sve do potoka Medvešæaka, negdje do danasnje Zvonimirove ulice.²³ Vrhovac ga je koncipirao kombinirano: prvi dio uz vrtu kuæu na Vlaškoj ulici imao je geometrijsko, „francusko“ obiljeæje, srednji dio tvorio je povrtnjak s voænjakom, a vrt je na jugu završavao pej-saznim perivojem s nepravilno trasiranim stazama. Dok su sjeverni dijelovi vrta leæali posve u ravnici, pej-sazni je dio u središnjoj osi cijele kompozicije sadržavao i – zasigurno umjetan – brezuljak.

Vratimo li se maksimirskom perivoju i Vrhoveevoj zvijezdi, valja se, meðu ostalim, zapitati je li to uistinu bilo središte cijele planirane kompozicije, ili je pravo središte trebalo biti negdje drugdje. Rekli bismo ponajprije da je bilo najlogiènije zapoèeti ureðivanje perivoja u njegovu najvažnijem dijelu, u središtu - uz, dakako, ureðenje pristupnoga puta na mjestu danasnje glavne aleje. Osim toga, broj od deset putova sto se zrakasto šire upuæuje na iznimno znaèenje te toèke jer nije vise rijeæ o razmjerno uobiæajenoj zvijezdi od osam putova. Potom, mora biti vezan i Haulikov navod o graðevnom materijalu sto je onamo bio dopremljen, ali je zbog prekida radova iskorišten negdje drugdje.²⁴ Sto je, dakle, Vrhovac bio naumio graditi u središtu svoga perivoja? U tradiciji francuskoga simetriènog perivoja, dvorac (rezidencija) se nalazi u glavnoj osi pa je on tako zapravo središte kompozicije. No, nema primjera da bi rezidencija bila smještena u središtu zvijezde i da bi se oko nje radijalno širile staze u svim smjerovima.²⁵ Stoga je zamisao o podizanju dvorca odnosno ljetnikovca na tome mjestu posve lako odbaciti. Moæemo umjesto toga pretpostaviti da je to trebala biti središnja graðevina tlocrtnog oblika, kakav paviljon ili „hram“.²⁶

17 Hirschfeld, 1779-1785: XIV.

18 Hirschfeld, 1779-1785: 72-73, 143.

19 Schwerd ling, 1794.

20 Iz posvete Vrhovcu potjeæe mjesto u kojem je spomenut novi perivoj: „Nije li Vasa Preuzivenost bila prva koja je u Hrvatskoj teoriju toga umijeæa praktièno pokazala, pretvorivši u nekoliko godina pustu sumu u ukusan perivoj; ne zahvaljuje li glavni grad Hrvatske èovjekoljubivim osjeæajima Vase Preuzivenosti najugodnije mjesto, gdje se u naizmjenienom promatranju prirodnih ljepota uziva najneuduznija radost“...; Valja spomenuti da u Schneiderovu – poslije èesto preuzimanom – prijevodu na hrvatski nema rijeæi „naizmjenienom“ (*abwechselnd*), u našem kontekstu nimalo nevaæne jer upuæuje na Schwerd lingov doziviljaj perivoja (Schneider, 1929: 159). Èini se takoðer da se jedino na ovoj posveti temelji tvrdnja o javnoj dostupnosti perivoja potkraj 18. stoljeæa, no iskaz nije dovoljno jasan za tako dalekoseæan zakljuèak. Moæda je Vrhovac perivoj otvarao samo svojim (odabranim) gostima. Haulik u albumu *Park Jurjavés* navodi kako je Alagoviæ namjeravao otvoriti perivoj javnosti (** 1853: 2), na temelju èega bi se moglo zakljuèiti da u Vrhoveevo doba toga jos nije bilo. Na poslijetku, tek Haulik „s plemenitom humanosæu dopušta svakome pristup ne samo u perivoj, veæ i u cvjetnjak, pa i u zgrade“ (** 1853: 3). Desetogodišnjicu otvorenja perivoja Haulik obiljeæava svojim albumom (Obad Šæitaroci, 1994: 120).

21 Schneider, 1942: 82-83.

22 Kuniaæ, 1831: 65, 69. Kuniaæev opis dijeli vrt u èetiri dijela, a svi slikovni prikazi interpretiraju ga u tri dijela.

23 ** 1994: 81.

24 Èini se da u Vrhoveevo doba brezuljak jos nije bio nasipan prema juænoj strani, kao sto je to uèinjeno u Haulikovo doba. Potrebno nasipavanje oznaèeno je poslije u Schüchtovu nacrtu Vidikovca.

25 Slièan, no ipak sloæniji je primjer Karlsruhe (1715.). U središtu radijalne kompozicije je toranj, a dvorac je izmaknut iz središta. Projekti B. Neumanna (1750.) predviðali su „pribliæavanje“ dvorca središtu (Norberg-Schulz, 1985: 155-157). Jednu èetvrtinu kruga cijele sheme Karlsruhea zauzima grad, a ostalim su se dijelom od središnjega tornja radijalno širile prosjeke kroz perivoj (Bazin, 1999: 187-188).

26 S iznimkom ove središnje, ne znamo gdje su trebale stajati „mnoge skupe graðevine“, kako ih je opisao Haulik. Schneider pak spominje „neko dvadesetak planova iz vremena Vrhoveevih, kojih veæa èest prikazuje monumentalne graðevine usred velikih parkova“ (Schneider, 1929: 158-159), no ostaje nejasno je li Schneider vidio spomenute nacрте i gdje se oni nalaze.

Sl. 4. Pogled s Vidikovca prema zapadu
Fig. 4 View from the Vidikovac building westward

Sl. 5. Pogled s terase Haulikova ljetnikovca
Fig. 5 View from the terrace of the Haulik's summer cottage

Vidjeli smo kamo je Vrhovac smjestio središnju točku svojega perivoja, a iz njegove kompozicije poznata nam je samo još jedna točka. Riječ je o ulazu u perivoj, na istome mjestu na kojemu se nalazi i danas.²⁷ Zanimljivo je pritom zašto Vrhovac nije odlučio ulaz smjestiti što je više moguće prema zapadu, uz kržanje današnje Maksimirske i Bukovačke. Time bi produljio prilaz prema brežuljku odnosno središtu perivoja, potez koji je očigledno poslije i Haulik cijenio jer ga je zadržao u svojem pejzažnom perivoju. No pogledamo li neke prikaze toga prostora prije Vrhovca,²⁸ opazit ćemo da taj najzapadniji dio nije bio posumljen. Da je ondje započet glavni prilaz, bio bi nekonzistentno oblikovan; prvi dio bio bi, naime, na istini pa bi tek valjalo saditi stabla, a nastavak bi prolazio već izraslom sumom. Rekli bismo da upravo zbog toga Vrhovac odabire za ulaz istočniji položaj, gdje može djelovati u ujednašenim uvjetima zatečene vegetacije. Izrasla, visoka hrastova šuma, međutim, nije pogodna za uređenje pravoga francuskog perivoja. U toj koncepciji zahvalnije su neke druge vrste stabala, koje je poželjno najprije saditi u željenom rasporedu, a zatim svakako podrezivanjem oblikovati u evrste i guste mase. Pravocrtni potezi kroz maksimirsku hrastovu šumu mogli su tek slići onim vanjskim, perifernim dijelovima klasičnih francuskih perivoja.

Važnim čimbenikom pri analizi „francuskih“ obilježja Vrhovčeve kompozicije čini nam se njezin smještaj s obzirom na reljefnu oblikovanost. Dok prilaz vodi još uvijek ravnicom, središte perivoja postavljeno je na brežuljak okružen nepravilnim, raznolikim reljefom. Prema jugu teren se spušta, prema sjeveru je razmjerno zaravnjen, a prema istoku i zapadu²⁹ nalaze se udoline iza kojih se teren ponovno uspinje. Pravom francuskom perivoju,

nasuprot tome, odgovara ravnica, odnosno pregledna, pravilna ploha. Da je želio, Vrhovac je središte svoga perivoja mogao smjestiti južnije, u ravnicu, ali on ipak odabire uzvisinu. Građevina pak što je na tome mjestu trebala nastati, bila bi u francuskom perivoju posve neuobičajena - upravo zbog svoga položaja na prirodnoj uzvisini. U francuskoj klasičnoj tradiciji cijeli se perivoj pregledno raspoređuje, pa nema potrebe za visokim građevinama ili za njihovim smještajem na povišenom položaju. Premda je Vrhovčeva zvijezda u tlocrtu bila možda posve pravilna, to znači simetrična, raznolik reljef uokolo središta zapravo je poništavao tu simetriju, čineći izgled prosjeka međusobno različitim. Rekli bismo stoga - i s obzirom na dosad rečeno - da uobičajena karakterizacija Vrhovčeva perivoja kao francuskoga ne može biti dostatna. Tu bi se karakterizaciju moglo iščitati iz njegova tlocrta,³⁰ no po svome je duhu to bio možda više pejzažni perivoj (perivojna šuma s baroknim elementima).

Nakon analize Vrhovčeve perivojne koncepcije, pogledajmo ukratko kakva je bila sudbina njezinih malobrojnih ostataka, kako je Haulikov perivoj interpretirao mjesta i strukture o kojima smo dosad govorili. Riječ je o brežuljku s Vidikovcem, glavnoj aleji i zoni ulaza u perivoj. Na brežuljku s nekadašnjim središtem Vrhovčeva perivoja Haulik podize Vidikovac. Međutim, u njegovoj koncepciji, i posve u skladu s pejzažnim načelima, on gubi ulogu

27 Da je i Vrhovac računao na vizuru duž današnje glavne aleje, pokazuje okolnost da je u njezinoj osi, ali s južne strane ceste, dao podizati gostionicu. Ta katnica srušena je 1954. godine.

28 *** 1994: 59, 63; karte iz 1784. godine.

29 Na zapadu mislimo na dolinu u kojoj je danas tzv. treće jezero.

30 Dakako, posredovanoga Haulikovim navodima.

središta. Njegov položaj, podjednako kao i položaje ostalih građevina u perivoju, valja shvatiti slučajnim, „prirodnim”.³¹ Haulik u svojem predgovoru *Parku Jurjavés* vodi računa da svaki prizor triju preporučanih i opisanih setnji bude različit, jednokratno, da setača put ne dovede dva puta na isto mjesto. Stoga je i posjet Vidikovcu preporučan samo u jednoj setnji, a druge dvije vode setača tek njegovom neposrednom blizinom, prolazeći mimo njega. Pa i uspon na Vidikovac rezultira u albumu samo dvjema Zscheovim ilustracijama: pogledom prema zapadu i prema jugu. Kako bi i ovdje bile postignute što raznolikije situacije, jedan je prizor viđen s nize terase, a drugi s one na vrhu. Uloga Vidikovca ne čini se onako važnom kako to još sugerira Zornbergova karta s naznačenih devet vizura. Govoreći kratko o Vidikovcu, Haulik u svome tekstu zapravo podjednako naglašava i njegovu „pasivnu” ulogu. Budući da je riječ o građevini dobro vidljivoj iz raznih dijelova perivoja, ona može biti i orijentir za snalaženje u prostoru. Kad se govori o vrijednim vizurama, Haulik napominje kako se od većine građevina u perivoju otvaraju takvi pogledi, a jednoj među njima lijep je pogled dao i ime (*Belle-vue*, odakle se otvarao pogled prema Mirnoj kolibi i obroncima Medvednice). Dok ime kojim Haulik dosljedno označava Vidikovac („kiosk”) ne upućuje na njegovo specifično oblikovanje kao visoke građevine na povisenom položaju.³² Čini se da Hauliku pogled s Vidikovca nije mnogo važniji od drugih prizora u perivoju, on tek omogućuje već obuhvat prostora.

Iz Vrhoveeva doba ostala je očuvana glavna aleja, što je posve neobično jer pejzažni perivoj izbjegava duge pravocrtno poteze.³³ U

usporedivim slučajevima drugih europskih perivoja koji su doživjeli preuređenje iz geometrijske u pejzažnu koncepciju, takve ravne aleje obično su poslije proširivane u široke slobodne površine mekih rubova. Hauliku se očigledno taj dugi uski potez činio vrijednim jer je strogo usmjeravao pogled s ulaza prema brezuljku gdje je, dakako, bio već zamislio svoj arhitektonski akcent. Da mu je bila važna ta vizura, ali ne i prolazak alejom, dokazuje to što je i lijevo i desno od nje dao urediti staze koje, vijugajući, omogućuju kretanje zapravo usporedno s alejom, ali na „engleski” način. Jednako valja shvatiti i Haulikove preporuke za tri setnje perivojem: sve tri setnje što polaze s glavnog ulaza usmjerene su vijugavim stazama lijevo ili desno od aleje, a tek jedna od njih koristi aleju, i to za povratak košom.³⁴

O izgledu portala odnosno ulaza u perivoj Vrhoveeva doba ne znamo ništa. Portal što ga je prikazao Zsche nastao je za Haulika. No, nakon prvog, klasicističkog sloja maksimirskih građevina (portal, Vidikovac, Ljetnikovac, paviljon Jeka), Haulik potkraj života provodi intervencije koje pripadaju stilski drukčijem razmišljanju te, među ostalim, naglašavaju vezanost perivoja za njegovu osobu. To je započelo podizanjem kapele sv. Jurja na mjestu dotadašnjega Narodnog hrama, a potom se iskazalo u frontalnoj, ulaznoj zoni perivoja. Portal je dograđen nadvojem i natpisom „Jurjevac”, da bi iza njega u os aleje bio postavljen Fernkornov Sv. Juraj. Osim što slavi stvaratelja perivoja, taj je spomenik posve onemogućio dotadašnji pogled dubinom aleje prema Vidikovcu. Je li Haulik smatrao da odričući se te vizure povećava „engleski” karakter svoga perivoja, ne možemo znati. No zasigurno je taj zahvat bio pogrešan jer je oduzeo mogućnost doživljaja jedne od glavnih vrijednosti perivoja. Napokon, zgrada što je u popisu iz 1869. godine neodgovarajuće nazvana „Novi ljetnikovac” (današnji župni ured sv. Jeronima), veže se za cestu, ne uspostavljajući nikakvu vezu s perivojem. Smještena je na njegovu rubu, kao i tridesetak godina stariji ljetnikovac s istočne strane perivoja, ali ne pokazuje onu odmjerenu, pa i podređenost, perivoju poput prijašnje Haulikove zgrade.³⁵ Posljednje Haulikove intervencije svakako su izraz novoga doba i novoga razmišljanja, ali ne bismo mogli reći da su bile sretno nadovezane na dotadašnju visoku razinu maksimirskoga perivoja.

31 To, dakako ne vrijedi za pogled s glavnog ulaza prema Vidikovcu, u kojemu se očituje prijašnja koncepcija.

32 U prvoj setnji Haulik ovako objašnjava što je zapravo kiosk: „To je oko deset hvati visok zidani toranj, s dvije terase, među kojima terasa prvoga kata unaokolo počiva na stupovima” (trebalo bi: stupcima); *** 1853: 4.

33 Spomenimo i primjer „mješovitoga” tipa perivoja - Neuwaldegg u Austriji; vidjeti u: Maruševski, Jurkovič, 1992: 8, 14.

34 Deanovič, 2001: 139. Autorica navodi da se aleja lagano uspinje, pojačavajući perspektivnost odnosno dojam daljine (Deanovič, 2001: 138).

35 Haulikov ljetnikovac (1840.) prizemna je građevina uzdignuta na malenome humku. Premda nema izrazitiju arhitektonsku vrijednost, njezin gabarit, položaj uz perivoj te udaljenost od glavne ceste mogli bi se opisati diskretnim i elegantnim. Toga je bio svjestan i Haulik opisujući je u tom duhu u *Parku Jurjavés* (*** 1853: 6). „Novi ljetnikovac” pak (1868.) jednokatna je zgrada s uglovnim erkerima. Dok je njezino pročelje prema cesti snazno rastvoreno i dekorirano, pročelje joj je posve neartikulirano, kao da je predviđena za smjestaj u zatvorenom bloku. O zgradi je zapisano: „Najzad prošle godine 1868. na izraženu želju i prošnjnu mnogih ljubiteljah, da se udobnije može predaniti i prenošiti u toj Bozjoj krasoti, dade [Haulik, op. A. Ž.] o veliku trošku načiniti pred sam ulaz kuću velika građevnoga ureda” (Dobroniž, 1994: 65).

Literatura

Bibliography

1. Bazin, G. (1999.), *DuMont's Geschichte der Gartenbaukunst*, Komert, Frechen
2. Deanovič, A. (2001.), *Utvrdbe i perivoji*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
3. Dobronič, L. (1994.), *Doprinos zagrebačkih biskupa hrvatskoj kulturi*, Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, Muzej Mimara, Zagreb
4. Goecke, M. (2001.), *Zur Einordnung des Englischen Gartens München in die Entwicklung des Landschaftsgartens*, u: *Der Englische Garten in München*, Alois Knürr, München
5. Hajós, G. (1989.), *Romantische Gärten der Aufklärung. Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Böhlau, Beč-Köln
6. Hirschfeld, C. C. L. (1779.-1785.), *Theorie der Gartenkunst*, I-V, Leipzig
7. Jurčić, I. (1994.), *Vrtovi i perivoji zagrebačkih biskupa*, „Kaj”, 4-5
8. Kolanovič, J. (1981.), *Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca*, „Croatia christiana periodica”, V, 7.
9. Kunja, M. (1831.), *Der bischöfliche Garten zu Agram in Croatien*, „Allgemeine deutsche Garten-Zeitung”, IX, 9.
10. Lachner, I. (1943.), *Dnevnik biskupa Maksimilijana Vrhovca i zagrebački Maksimir*, „Zagreb”, XI.
11. Lang, S. (1974.), *The Genesis of the English Landscape Garden*, u: *The Picturesque Garden and its Influence Outside the British Isles*, Dumbarton Oaks, Washington
12. Maruševski, O., Jurkovič, S. (1992.), *Maksimir*, Školska knjiga, Zagreb
13. Norberg-Schulz, Ch. (1985.), *Spätbarock und Rokoko*, DVA, Stuttgart
14. Obad Šaitaroci, M. (1994.), *Maksimir: a romantic episcopal park in Zagreb, Croatia*, „Journal of Garden History”, 14, 2.
15. Schneider, A. (1929.), *Perivoji, vrtovi i setališta u starom Zagrebu*, „Narodna starina”, VIII.
16. Schneider, A. (1942.), *Neostvaren boravak Beethovenov u Hrvatskoj*, „Sv. Cecilija”, 36.
17. Schwerdling, J. N. (1794.), *Wald-Scenen und Natur-Schönheiten*, Biskupska knjižara, Zagreb
18. Vrhovac, M. (1987.), *Dnevnik – Diarium*, sv. 1, Krsćanska sadašnjost, Liber, Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Zagreb
19. Zádor, A. (1974.), *The English Garden in Hungary*, u: *The Picturesque Garden and its Influence Outside the British Isles*, Dumbarton Oaks, Washington
20. Zádor, A. (1990.), *Der englische Garten in Ungarn*, „Die Gartenkunst”, 1.
21. *** (1853.), *Park Jurjavés*, Zagreb
22. *** (1991.), *The History of Garden Design*, Thames and Hudson, London
23. *** (1994.), *Zagreb na geodetsko-katastarskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama*, katalog, Umjetnički paviljon, Zagreb

Izvori

Sources

Izvori ilustracija

Sources of illustrations

- SI. 1. I. Zsche, litografija, 1853.
- SI. 2. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb
- SI. 3. *** 1853.
- SI. 4. I. Zsche, litografija, 1853.
- SI. 5. I. Zsche, litografija, 1853.

Sažetak

Summary

Maksimir Park Planned by Vrhovac and Haulik

The Maksimir park in Zagreb was named after its first designer, the bishop Maksimilijan Vrhovac, who started to arrange it after his appointment as a bishop in 1787. A few years later, works were interrupted due to a scandal in which Vrhovac was involved and accused as a member of freemasonry movement. The unfinished park was abandoned. Its reconstruction started in the period of the bishop Haulik (about 1838).

Information on the original park design conceived by Vrhovac can be found only in the foreword to the album *Park Jurjaves* published by Haulik in 1853. It seems as if Haulik was familiar with the original lost park plan. According to his words, it had been a

star-shaped composition made up of ten forest paths with a centrally placed structure. Haulik stated that, after the works had stopped, quite a large amount of unused building material was left at the site. Having in mind straight lines of Vrhovac's composition, Haulik described it as a French park although it had undoubtedly had essential features of a landscape park. The center of the park was placed on raised and hilly ground. The planned structure was not certainly meant to be the Vrhovac's residence but some sort of a pavillion or „temple”. Vrhovac had obviously been familiar with the principles of landscape park design. This assumption is based on his well-known close relations to freema-

sonry ideas as well as the fact that, at the time of designing the Maksimir park (1779-1785), he had owned Hirschfeld's famous book entitled *Theorie der Gartenkunst*.

In his landscape park design, Haulik made use of „natural” winding paths; he preserved, however, one of the straight extensions of the original „star” as one of the main park alleys; he obviously appreciated the view opening from the entrance to the small hill through the oak forest. He put up the Vidikovac building on top of a small hill and called it a „kiosk”. This structure had no longer a central role as in Vrhovac's park concept, since radially positioned paths mostly disappeared. It represented just one of the attractions of the new landscape park.

ANDREJ ŽMEGAČ

Biografija

Biography

Dr. sc. ANDREJ ŽMEGAČ, rođen 1961., diplomirao je 1987. godine povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1990. godine zaposlen je u Institutu za povijest umjetnosti. Magistrirao je 1991., a doktorirao 1997. godine. Bavi se istraživanjem profane arhitekture od 13. do 19. stoljeća, pretežito fortifikacijskim graditeljstvom kontinentalne Hrvatske i Dalmacije.

ANDREJ ŽMEGAČ, Ph.D., born in 1961. In 1987 he earned his degree in art history at the Faculty of Philosophy in Zagreb. Since 1990 he has been employed in the Institute of Art History. He won his master's degree in 1991 and his doctor's degree in 1997. He has been mostly engaged in architectural research projects dealing primarily with fortification architecture of continental parts of Croatia and Dalmatia.